

УДК 81'0

НАУКОВА АРГУМЕНТАЦІЯ ТЕРМІНА «КОНЦЕПТОСФЕРА» КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ АНАЛОГІВ

Стефанова Н.О., к. філол. н.,
доцент кафедри англійської філології
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті представлено наукові передумови й аргументи для уточнення поняття «концептосфера» кризь призму таких його термінологічних аналогів, як «техносфера», «антропосфера», «соціосфера», «атмосфера», «стратосфера», які академік В.І. Вернадський об'єднав одним поняттям «ноосфера». Докладно розглянуто науковий об'єм компонента «сфера» у складі терміна «концептосфера», який дотичний до поняття «простору» загалом та «когнітивного» простору зокрема в проекції на світ концептів. На основі трьох підходів до розуміння когнітивного простору: 1) за аналогією з інформаційними системами, 2) за теорією ментальних/можливих світів, 3) за теорією категоризації знань запропоноване оптимальне його визначення. Уточнено співвідношення між поняттями «концептосфера» і «когнітивний простір», де перше – це структурна конфігурація всіх можливих компонентів зберігання знань у ментальному світі людини, тим часом друге є абстрактним складноструктурованим утворенням, де відбувається переробка та зберігання цих знань.

Ключові слова: концептосфера, термінологічні аналоги, когнітивний простір, ментальний світ, складноструктуроване утворення.

В статье представлены научные предпосылки и аргументы для уточнения понятия «концептосфера» сквозь призму таких его терминологических аналогов, как «техносфера», «антропосфера», «социосфера», «атмосфера», «стратосфера», которые академик В.И. Вернадский объединил одним понятием «ноосфера». Подробно рассмотрен научный объем компонента «сфера» в составе термина «концептосфера», который соотносится с понятием пространства в целом и когнитивного пространства в частности в проекции на мир концептов. На основе трех подходов к пониманию когнитивного пространства: 1) по аналогии с информационными системами, 2) по отношению к теории ментальных/возможных миров, 3) в соответствии с теорией категоризации знаний предложено оптимальное его определение. Уточнено соотношение между понятиями «концептосфера» и «когнитивное пространство», где первое – это структурная конфигурация всех возможных компонентов хранения знаний в ментальном мире человека, тогда как второе является абстрактным сложноструктурированным образованием, где происходит переработка и хранение этих знаний.

Ключевые слова: концептосфера, терминологические аналоги, когнитивное пространство, ментальный мир, сложноструктурированное образование.

Stefanova N.O. SCIENTIFIC ARGUMENTATION OF THE TERM OF THE CONCEPTOSPHERE THROUGH THE PRISM OF TERMINOLOGICAL ANALOGUES

The article represents the scientific arguments for clarifying the concept of the «conceptual sphere» through the prism of such terminological analogues as «technosphere», «anthroposphere», «sociosphere», «atmosphere», «stratosphere», which the academician V. I. Vernadskyi united with one concept of «noosphere». The scientific scope of the «sphere» component in the term «conceptual sphere», which is connected with the notion of space in general and cognitive space in particular in the projection of concepts into the world, has been considered in details. The optimal definition has been proposed based on the three approaches to understanding the cognitive space: 1) by analogy with information systems, 2) on the theory of mental spaces, 3) on the theory of categorization of knowledge. The correlation between the concepts of «conceptual sphere» and «cognitive space» has been clarified, where the first is all possible structural components of knowledge storage in the mental world of man, while the second one is an abstract complex structured formation where the processing and storage of this knowledge takes place.

Key words: conceptual sphere, terminological analogues, cognitive space, mental world, complex structured formation.

Постановка проблеми. Лінгвоконцептологія наразі, як справедливо зазначає С.Г. Воркачов в одній з останніх своїх студій [5, т. 70, с. 4], є «чи не найбільш «модним» напрямом <...>, а концепт продовжує залишатися «парольним» терміном, активне функціонування якого в наукових працях, за спостереженнями його прихильників і користувачів, демонструє подальшу наукову «перспективу» його вивчення». І надалі, оцінюючи характер

і статус лінгвоконцептології, вчений визначає її як «сформований і зрілий науковий напрям, про що свідчить, крім наявності категоріального апарату і напрацьованих методологічних алгоритмів <...> дослідження концептів, її вихід 1) у лексикографічну практику (укладання концептуаріїв на зразок словника Ю.С. Степанова «Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования»), 2) у практику перекладу (автор наводить авто-

реферат кандидатської дисертації Н.В. Александрович «Концептосфера художественного произведения в оригинале и переводе (на материале романа Ф.С. Фицджеральда «Великий Гэтсби»)), в *лінгводидактику* (теж дає покликання на автореферат, але докторської дисертації Н.Л. Мишатіної «Методика и технология речевого развития школьников: лингвоконцептоцентрический подход») [5, т. 70, с. 4], і, звісно, 4) в *міжкультурну комунікацію* (наприклад, Крючкова Н.В. «Роль референции и коммуникации в концептообразовании и исследовании концептов (на материале русского, английского, французского языков)» та ін.).

Сьогодні актуальність цієї наукової дисципліни, на думку С.Г. Воркачова, визначається наявністю в лінгвоконцептологічних дослідженнях певних «надзавдань», які полягають у виявленні (підтвердженні або спростуванні) даних про структуру і наповнення національного менталітету носіїв конкретної лінгвокультури, що вигідно відрізняє її від класичного наукознавства, зокрема структурної лінгвістики, орієнтованої на автономний від людини опис мовної системи [5, т. 70, с. 17–18]. Натомість погоджуємося з ученим у тому, що «кінцева мета лінгвоконцептології, що передбачає представлення єдиної універсальної системи лінгвоконцептів через вивчення окремих концептів та окремих національних концептосфер та їхнє подальше зіставлення, – на цей момент ще не досягнута» [там само, с. 18]. Така постановка проблеми зумовлює актуальність запропонованої наукової статті.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування наукової доцільності й коректності терміна «концептосфера» на тлі суміжних термінів-аналогів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поряд з науковим «бумом» навколо терміна «концепт» активно продовжує обговорюватися і термін «концептосфера», який, за словами Ю.Е. Прохорова (та й інших дослідників, що робили спроби осмислити цей феномен), має конкретного автора – Д.С. Лихачова [19, с. 74], котрий писав, що «всі потенційні можливості, які розкриваються в словниковому запасі окремих людей, як і мови загалом, можна назвати концептосферами. Концептосфера національної мови тим багатша, чим багатшою є вся культура нації – її література, фольклор, наука, образотворче мистецтво (вона також має безпосереднє відношення до мови, а отже, і до

національної концептосфери); вона співвідноситься з усім історичним досвідом нації» [12, с. 284]. <...> Кожен концепт може бути по-різному розшифрований залежно від культурного досвіду, культурної індивідуальності концептоносія» [19, с. 74].

Уводячи цей термін у науковий обіг, Д.С. Лихачов послуговувався уже наявними моделями термінотворення на зразок термінів В.І. Вернадського «ноосфера», «біосфера» тощо і припускав, що «це поняття допомагає зрозуміти, чому мова є не просто способом спілкування, а й концентратом культури нації, яка втілена в різних верствах населення навіть до окремої особистості» [13, с. 5, 9].

Проте вважаємо, слідом за Ю.Е. Прохоровим [19, с. 75], що роздуми Д.С. Лихачова про «концепт» і особливо про «концептосферу», а також інших дослідників, які, спираючись на його міркування, надавали свої визначення цього поняття, потребують уточнення й більшої аргументації, або експланаторності.

Поняття концептосфери «як сукупності концептів», запропоноване Д.С. Лихачовим, сягає, за його словами, ідеї С.О. Аскольдова-Алексеева, що витлумачував «концепт або загальне поняття як мисленнєве утворення, яке замінює у процесі думки безліч предметів одного й того ж роду» [1, с. 29]. При цьому Д.С. Лихачов уважав, що концепт існує і для слова, і для кожного основного його словникового значення окремо [12, с. 4]. Хоча, як свідчить практика аналізу багатьох концептів, з цією думкою важко погодитися, бо слово є одним із вербалізаторів концепту, і саме через значення слів формуються концептуальні ознаки цього ментального утворення.

Але це не стало перешкодою для всіх без винятку дослідників формулювати визначення поняття «концептосфера», спираючись на позицію Д.С. Лихачова, які, на нашу думку, вже на сьогодні видаються певною мірою тривіальними і не відображають його онтологічну сутність, продовжуючи тираж цих дефініцій у спрощених варіантах, не відходячи від першого його розуміння. Н.М. Дмитриєва [7, с. 21–22] у своїй роботі наводить окремі дефініції цього терміна, надані дослідниками, які так чи інакше обертаються навколо його витлумачення як «сукупності концептів» з дещо різними варіаціями, наприклад, як: 1) «об'єднання полів концептів, що складають концептосферу» [10, с. 54]; 2) «сукупність концептів, з яких, наче з мозаїки, складається світогляд носія мови» [15, с. 76]; 3) «сукуп-

ність концептів, в яких відображений певний фрагмент навколишнього світу, що утворює концептосферу цієї зони дійсності» [22, с. 6]; 4) «упорядковану сукупність концептів народу, інформаційну базу думки» [17, с. 36]; 5) «концепти, що сформувалися носіями мови, зберігаючись у пам'яті людей й утворюючи концептосферу мови» [20, с. 45]; 6) об'єктивно наявну сукупність вербально позначених і вербально непозначених національно-маркованих одиниць лінгвокультури з характерними принципами системності, множинності, цілісності, зв'язку і структурованості [18, с. 172] тощо.

Пояснюючи спосіб організації цієї сукупності, З.Д. Попова і Й.А. Стернін, з одного боку, справедливо твердять, що концептосфера – це впорядкована сукупність концептів, які існують у вигляді уявлень, мисленневих картинок, схем, понять, фреймов, сценаріїв, гештальтів, які узагальнюють різноманітні ознаки зовнішнього світу [16, с. 19]; і далі уточнюють, що між концептами, які утворюють концептосферу, наявні системні відношення подібності, розбіжностей та ієрархії з іншими поняттями [17, с. 30], а з іншого, – нічого не пишуть про когнітивну природу цих відношень, що останнім часом пов'язана з поняттям когнітивного контексту (див. про це: М.М. Болдирев та ін.) або ширше – *когнітивного простору*.

Виходячи з коментарів З.Д. Попової і Й.А. Стерніна щодо впорядкування сукупності концептів на рівні системних відношень, або концептосфери, тут враховується лише семантична організація цієї сфери, що, на наше глибоке переконання, звужує її розуміння як ментального конструкта складної природи і не аргументує доцільність вживання компонента «сфера» у складі цього термінологічного утворення, що, за словами Ю.Є. Прохорова, функціонує на тлі таких його словотвірних термінологічних аналогів, як «техносфера», «антропосфера», «соціосфера», «атмосфера», «стратосфера», які академік В.І. Вернадський об'єднав під одним терміном «ноосфера», включивши в цю систему людину та її діяльність [19, с. 76].

Зокрема, щодо поняття ноосфери, то М.А. Єгорова, посилаючись на статтю в «БСЭ», пише, що його було введено П. Тейяром де Шарденом і Е. Леруаном на позначення розумової оболонки земної кулі, формування якої пов'язане з виникненням і розвитком людської свідомості. В.І. Вернадський розширив науковий об'єм цього

поняття і додав, що ноосфера – це нова, вища стадія біосфери, пов'язана з виникненням і розвитком в ній людства, яке, пізнаючи закони природи і вдосконалюючи техніку, стає потужною силою, що впливає на земні процеси [цит. за пр.: 8, с. 65].

Цікава дискусія з цього приводу розгорнулася в публікації Ю.Є. Прохорова «К проблеме «концепта» и «концептосферы» у збірнику статей «Язык, сознание, коммуникация», М., 2005. Вважаємо, що наведені критичні міркування Ю.Є. Прохорова з приводу наявних у лінгвістиці численних визначень обох термінів є достатньо переконливими і заслуговують на увагу і подальше обговорення. Погоджуємося з ученим у тому, що слід глибше зануритися в науковий об'єм кожного з цих понять, і тоді вже робити теоретичні узагальнення щодо їхньої онтологічної сутності, принципів організації обох ментальних конструктів. Припускаємо, що сформульовані вище (однотипні й дещо тривіальні розуміння складних ментальних категорій, якими є концепт і концептосфера) та інші подібні проблеми зумовили, за словами С.Г. Воркачова, «кризовий стан лінгвоконцептології, коли навіть зміна вектору її розвитку не позбавила внутрішніх суперечностей і навіть парадоксів» [5, т. 70, с. 19].

Спробуємо проаналізувати суть дискусії Ю.Є. Прохорова навколо зовнішньої і внутрішньої форми терміна «концептосфера», який він намагається розглядати крізь призму аналогічних термінологічних утворень з компонентом «сфера». Цитуючи академіка В.І. Вернадського, який писав, що ноосфера є новим геологічним явищем на Планеті, де людина вперше стає потужною геологічною силою [4, с. 314], Ю.Є. Прохоров пояснює внутрішню форму цього терміна через його походження (від грецьк. νοος «розум» і σφαῖρα «шар»). З цього випливає, що ноосфера – це сфера взаємодії природи і суспільства, в межах яких розумна людська діяльність стає головним визначальним фактором розвитку [19, с. 75]. Поняття ноосфери як мисленневої оболонки земної кулі загалом пов'язують з виникненням і розвитком людської свідомості, яка здатна осягати як навколопланетарний простір, тобто те, що обертається навколо самої Планети (це і є ноосферне мислення), так і її саму, тобто її навколишній простір, її сферу. Вчений припускає, що за такою аналогією слід розглядати компонент *сфера* в складі терміна *концептосфера*, і пропонує розуміти його в цьому поєднанні

компонентів як «суспільне оточення, середовище». Тоді сам термін «концептосфера», на його думку, не може бути визначений лише як сукупність концептів, а радше його розглядати як місце розташування самого концепту [там само].

І далі він зазначає, що в гуманітарних дослідженнях термін «сфера» вже настільки прижився, що видається природним, головне, логічним, згадуючи, що свого часу Ю.М. Лотман [14, с. 165] увів у науковий обіг термін «семіосфера» і припускав, що кожна мова занурена в деякий семіотичний простір, і лише у взаємодії із цим простором мова може функціонувати. Цей простір і є семіосферою [там само].

Виходячи з термінів-аналогів, поняття «сфера» у проекції на концепти пов'язане з різними типами просторів з огляду на їхній взаємозв'язок з людиною. Реальний простір існує об'єктивно, незалежно від людини. Перцептуальний простір – це суб'єктивні відчуття людини, це те, як сприймає людина органами чуття навколишній світ і закріплює в мовних формах. Перцептуальний простір є посередником між реальним і *когнітивним просторами*. Останній формується у свідомості людини як деяке її уявлення про реальний простір, освоєний як перцептуальний простір. Наведені просторові параметри багатопланові, різноманітні, образні, проте всі вони структурують буття людини [19, с. 83].

Останнім часом з цих позицій вже почали (Д.С. Алієва, Х.М. Кадачиева) розглядати поняття «концептосфера» як спосіб структурування когнітивного простору [9, с. 64]. І найголовніше дискусійне питання, яке постало у зв'язку з цим: що ж таке когнітивний простір? Ґрунтовну відповідь на це питання надано в роботі М.О. Єгорової «Когнітивное пространство» и его соотношение с понятиями «ментальное пространство», «когнитивная база», «концептосфера», «картина мира», де це утворення розглядається в трьох площинах: 1) за аналогією з інформаційними системами; 2) в контексті теорії соціальної інтеграції; 3) як сукупність знань або як у певний спосіб структуроване знання [8, с. 62–63].

М.О. Єгорова, покликаючись на Д.Б. Ньюбі [24], пише, що і когнітивний простір, й інформаційні системи спрямовані на збереження та відтворення інформації, та наводить визначення когнітивного простору, під яким цей учений розумів людський досвід, виражений

у відношеннях між концептами, що формуються, розвиваються і видозмінюються у процесі пізнання [там само, с. 62]. З цього визначення випливає попередній висновок, що когнітивний простір корелює з поняттям «концептосфера».

Представники теорії соціальної інтеграції запозичили термін «когнітивний простір» з теорії ментальних просторів/можливих світів Ж. Фоконьє [23], які переконані, що когнітивний простір як можливий світ перебуває в певних відношеннях зі світом дійсним та з іншими можливими світами, одним з яких є, скажімо, семіотичний простір. Ці відношення можуть бути позначені за допомогою термінів «інтеріоризація» і «категоризація». Під інтеріоризацією М.О. Єгорова розуміє формування внутрішніх структур знань у когнітивному просторі в результаті пізнання реального і можливого світів. Пізнання – це категорія, що описує процес отримання будь-яких знань [21, с. 658]. При співвідношенні з поняттям інтеріоризації пізнання можна визначити як інтеріоризовані знання в когнітивному просторі. Водночас під категоризацією розуміється процес віднесення знання на основі наявності подібних ознак до певного концептуального утворення в рамках когнітивного простору [8, с. 63].

І, нарешті, третій аспект наукової інтерпретації когнітивного простору простежується в поглядах на цю проблему Л.С. Гуревича, В.В. Красних та ін. Л.С. Гуревич визначає когнітивний простір як поліструктуроване утворення, що включає когнітивні, семантичні, семіотичні, прагматичні, психолінгвістичні, психофізіологічні конституанти, які, з одного боку, забезпечують його багаторівневу складну організацію, а з іншого – є фільтрами (або векторами трансформації) в передаванні інформації у процесі комунікації [6, с. 9]. Подібним до цього є і погляд В.В. Красних, яка визначає когнітивний простір як структуровану сукупність всіх знань і уявлень і співвідносить поняття когнітивного простору як з окремим індивідуумом, так і з групою індивідуумів, розрізняючи індивідуальний та колективний когнітивні простори. Індивідуальний когнітивний простір характеризується унікальністю знань і уявлень, властивих окремим мовним особистостям, тим часом колективний – це структурована сукупність знань і уявлень певної мовної спільноти [11, с. 45].

Об'єднуючи три підходи до визначення поняття когнітивного простору, пропонуємо,

слідом за М.О. Єгоровою [8, с. 63], таку оптимальну і науково коректну його дефініцію. **Когнітивний простір** – це поліструктуроване ментальне утворення (або ментальний світ), яке є місцем для переробки та зберігання в категоризованому вигляді інтеріоризованих знань і уявлень певної мовної спільноти як результат пізнання її представниками реального та інших можливих світів.

Висновки з проведеного дослідження. І, повертаючись до наукової аргументації поняття «концептосфера» крізь призму такого її основного аналога, як ноосфера, де компонент «сфера» пов'язаний з поняттям простору, зокрема в першому – когнітивного простору, підсумуємо, що концептосфера – це структурна конфігурація всіх можливих компонентів зберігання знань в ментальному світі людини, водночас когнітивний простір – це абстрактне складноструктуроване утворення, де відбувається переробка та зберігання інформації. З цього випливає, що концептосфера – це і є структура всього когнітивного простору, за допомогою якого вона конструюється. І тут варто погодитися з Ю.Є. Прохоровим у тому, що концептосфера – це не просто сукупність концептів, а місце їхнього впорядкованого зберігання (в різноманітних динамічних конфігураціях) як результат пізнання навколишнього світу носіями конкретної мови.

Перспективами подальших студій є дослідження взаємозв'язків і відношень всіх видів простору як структуроутворюваних компонентів когнітивного простору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. М.: Academia, 1997. С. 267–279.
2. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. № 1. С. 18–36.
3. БСЭ – Большая советская энциклопедия. URL: <http://slovari.yandex.ru/ноосфера/БСЭ/Ноосфера>.
4. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. Труды по философии естествознания. М.: Наука, 2000. С. 308–315.
5. Воркачев С.Г. Российская лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития. Известия РАН. Серия литературы и языка. 2011. Т. 70. № 5. С. 64–74.
6. Гуревич Л.С. Когнитивное пространство метакоммуникации. Иркутск: ИГЛУ, 2009. 372 с.
7. Дмитриева Н.М. Этическая концептосфера русской языковой картины мира: диахронический аспект: дисс. ... д. филол. н.: 10.02.01. М., 2017. 439 с.
8. Егорова М.А. «Когнитивное пространство» и его соотношение с понятиями «ментальное пространство», «когнитивная база», «концептосфера», «картина мира». Вестник ИГЛУ. Серия: «Филология». Иркутск, 2012. № 3. С. 61–68.
9. Кадачиева Х.М., Алиева Д.С. Концептосфера как способ структурирования когнитивного пространства. Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2015. № 6(48). С. 64–66.
10. Кошарная С.А. Миф и язык: Опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. Белгород: Изд-во Белгород. ун-та, 2002. 288 с.
11. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? М.: Диалог, 1998. 352 с.
12. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. М., 1997. С. 280–287.
13. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Известия РАН. Серия литературы и языка. 1993. Т. 52. № 1. С. 3–9.
14. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. М.: Языки русской культуры, 1999. 464 с.
15. Маслова В.А. Лингвокультурология: уч. пос. для студентов вузов. М.: Academia, 2004. 208 с.
16. Попова З.Д. «Слабые места» публикаций по когнитивной лингвистике (к проблеме унификации и стабилизации лингвокогнитивной терминологии). Язык. Этнос. Картина мира. 2003. Вып. 1. С. 16–23.
17. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. 314 с.
18. Приходько А.Н. Концепт и концептосистемы. Днепропетровск: Белая Е.А., 2013. 307 с.
19. Прохоров Ю.Е. К проблеме «концепта» и «концептосферы». Язык, сознание, коммуникация: сб. статей; отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. М.: МАКС Пресс, 2005. Вып. 30. С. 74–94.
20. Сурина В.Н. Понятие концепта и концептосферы. Молодой ученый. 2010. Т. 2. № 5. С. 43–46.
21. ФС – Философия: энциклопедический словарь / под ред. А.А. Ивина. М.: Гардарики, 2006. 1072 с.
22. Чулкина Н.Л. Концептосфера русской повседневности как объект лингвокультурологии и лексикографии: дисс. ... д. филол. н. М., 2005. 300 с.
23. Fauconnier G. Mental Spaces. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 190 p.
24. Newby G.B. Cognitive Space and Information Space. Journal of the American Society for Informational Science and Technology Archive. 2001. Vol. 52. P. 1026–1048.